

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ ТА ДЖЕРЕЛА ПОХОДЖЕННЯ ТЕОРІЇ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ

Анотація. Стаття розглядає походження та етапи розвитку теорії соціального капіталу, що набула актуальності в сучасній економічній науці та соціально-економічній практиці. Автор досліджує історичні передумови виникнення та умови подальшого просування цієї концепції протягом ХХ ст. і дотепер.

Ключові слова: соціальний капітал, колективні дії, довіра, соціальні мережі, ефективність.

Вступ. Все життя людини є безліччю взаємодій з іншими суб'єктами. Безперечно усі численні (систематичні та постійні, або поодинокі та випадкові) зіткнення людей один з одним мають вплив (великий чи мінімальний) на їхню поведінку та стан у певний момент часу. Це стосується будь-якої сфери діяльності, в тому числі економічної. Але оскільки індивід є багатовимірним об'єктом дослідження, що виконує одночасно багато соціальних ролей, то недивним є той факт, що ці ролі перетинаються та накладаються. Наскільки великий та вагомий вплив мають певні «неекономічні» фактори на безпосередньо економічну діяльність людей залишається неповністю з'ясованим, але наявність такого впливу беззаперечна.

Прикладами, що підтверджують так чи інакше цей факт, сповнене наше щоденне життя. Так, іноді ви надасте гроші в борг родичу, другу або просто знайомій людині, чи допомагаєте тій же категорії людей у вирішенні інших проблем, як то пошук та найм на роботу, консультації та поради з питань в межах власної компетенції та досвіду. Цей перелік можна продовжувати до безкінечності, бо такого плану послуги в межах певного кола людей можуть бути різноманітними та здійснюються постійно з різних причин. При цьому переважна більшість випадків проходить без офіційного та письмового оформлення. Тут маємо наголосити на кількох моментах: по-перше, всі оборудки проходять повз увагу офіційних органів влади (жодного обліку та податків з цієї діяльності), і люди можуть здійснювати як цілком законні, так і нелегальні операції за активної взаємодії та кооперації один з одним; по-друге, своїми діями та бажанням допомогти ми відбираємо клієнтів у спеціалістів різних сфер (банківської системи, сфери послуг тощо). З огляду на те, що таким чином як мінімум одна із сторін очевидно задовольняє свої потреби в умовах обмеженості ресурсів, що має наслідки в економічному середовищі, то доцільно вивчати вказані процеси і відповідний вплив в межах економічної теорії.

Отримавши назву неформальної економіки, змальовані аспекти діяльності людей активно досліджуються в межах інституційного напрямку та тісно пов'язані з такими поняттями як довіра, відповідальність, соціальні кола (мережі) та іншими начебто «неекономічними» категоріями. Не дивлячись на те, що нерідко виникають нарікання на прояви «економічного імперіалізму», а основи, масштаби та ефект функціонування неформальної економіки загалом невизначені та важко піддаються аналізу, це є лише додатковим стимулом та безмежним полем для діяльності вчених.

До цього спонукає також очевидність змін, що відбуваються в економічній реальності. Ще у ХХ ст. висловлювалися думки про те, що «економічний фактор може втратити значення у порівнянні з ідеологічним та емоційним» (Т. де Шарден), а влада еволюціонує «...до грошей та знань, тобто до зростання значення факторів, які не

можна відчути» (Е. Тоффлер) [4]. І, якщо на початку ХХ ст. такого змісту висловлювання виглядали лише несвоєчасним пророцтвом, то сучасники (особливо і більшою мірою в економічно розвинених країнах) проявляють менше сумнівів з цього приводу.

Ще одним доказом слугує реакція економічної науки на нові явища та процеси економічного життя. Концентрація уваги на «багатовимірній людині», спроби охопити нею якомога більше сторін життя та показати їхню взаємозалежність та взаємовплив породжує «накладання» та «взаємопроникнення» наук (при чому ця тенденція спостерігається не тільки в межах суспільних, а вже й між природничими та суспільними науками). Такі перетворення, в свою чергу, не тільки «розмивають» межі економічної теорії» [1], що є, небезпечним з точки зору збереження її предметного поля, але й надають безмежне поле для пошуку відповідей на ті питання, в яких класичні підходи та методи, нажаль, не завжди можуть зорієнтуватися та надати адекватну відповідь. Результатом використання міждисциплінарного підходу та інтеграції наук є активний розвиток відповідних теорій, однією з яких є теорія соціального капіталу.

Оскільки проблемне поле, що можна розглянути крізь призму соціального капіталу досить широке (від буденних питань типу укладання договорів і до реформування цілої системи), то теорія викликає інтерес в широкого кола дослідників: від таких відомих діячів як Ф. Фукуяма, Р. Патнем, Дж. Коулман в Америці, В. Радаєв, Й. Дискін, Л. Стрельникова, О. Демків в Росії та інших теоретиків (економістів, соціологів, політологів, психологів), до таких безпосередніх дослідників емпіричних даних М. Пелдем, Л. Хьйоллунд, Г. Т. Свендсен, Дж Клімінські, Е.С. Сміт, Я. Фидрмук, А. Кааса, И. Партс та інших. Українські дослідники також не знаходяться осторонь світових тенденцій та мають свій власний мотив вивчення категорії соціального капіталу: впровадження ліберальних реформ на тлі зруйнованої системи тотального державного регулювання показали неспроможність ефективно використовувати принципи лібералізму та неможливість залишатися на попередніх засадах. Перехідна економіка окремих країн продовжує демонструвати неефективність використання обмежених ресурсів, в той час як інші країни «знайшли свій шлях». В рамках теорії соціального капіталу відповіді шукають М. Горожанкіна, М. Гуревічов, К. Доскаленко, А. Маклаков та інші.

Постановка завдання. Питання про джерела багатства, економічне зростання та підвищення ефективності суспільного виробництва завжди є на порядку денному економічної науки. Сучасний етап розвитку світової економіки та окремих національних держав вимагає розглядати ці питання в контексті вищого рівня розвитку не тільки техніки й технології, а й суспільства в цілому та індивіда в ньому. Основу економічного зростання вбачають в розвитку людських здібностей, в їхньому ефективному застосуванні, просуванні інформаційних технологій тощо. Через це потребують підвищеної уваги фактори, що впливають на перелічені процеси. Серед таких факторів останнім часом визнають рівень довіри між членами суспільства, ефективність колективних дій в межах і поза межами соціальної мережі, тобто все, що об'єднуються різними вченими в поняття соціального капіталу.

Але навіть не дивлячись на досить активні наукові пошуки в даному напрямку, а можливо, й завдяки їм, поняття соціального капіталу залишається таким, в яке вкладається іноді різний зміст в залежності від методологічного інструментарію, що використовується, підходу та поглядів дослідника. Для з'ясування внутрішньої сутності соціального капіталу, пояснюваного з різних кутів зору, треба відтворити загальну картину еволюції уявлень про цей феномен, виникнення та трансформування поняття

на тлі історичних змін в суспільстві. Саме виконання такого завдання автор ставить перед собою в даній роботі.

Результати дослідження. У перших рядках розділу нагадаємо про той загальноновизнаний факт, що чи не єдиним джерелом «натхнення» для науковців та суспільних діячів є реально існуючий стан справ, тобто господарська практика, що безперервно змінюється розвиваючись. Основа ж розвитку, як відомо, є у виникненні та подоланні протиріч. Це стосується також зв'язку практики та теорії. Тільки-но відбувається певний зсув в суспільній практиці, зміни в поведінці суб'єктів, як теорія надає «коментар» до цих змін. Звісно, не завжди ця реакція є кінцевою, адекватною або остаточною відповіддю на стан справ. Але важливість саме її полягає в тому, що пізніше на основі перших (більш чи менш вдалих) спроб пояснити той чи інший новий феномен завдяки критиці чи подальшим розробкам формується цілісна концепція. Тому нижче наведені передумови та «передісторія» поняття.

З цього приводу можна навести працю французького соціолога А. де Токвіля «Демократія в Америці», що стала результатом його досліджень ще в 1831 році. Свій аналіз автор проводить, починаючи з елементарної одиниці суспільства – самокерованої общини – і далі по системі керування штатом, наголошуючи на унікальному децентралізмі, який, тим не менше не стає на заваді ефективності суспільної організації, а зовсім навпаки.

Безпосередній же початок теорія соціального капіталу бере з початку ХХ ст. З точки зору соціально-економічних процесів того періоду вартим уваги є не тільки криза 1900-1903рр. та Перша світова війна, але й той факт, що саме зазначений період характеризується активним розвитком тред-юніонізму в Європі та в Америці. А це означає, що склалися обставини та передумови для об'єднання людей у досить організовані групи для досягнення спільної цілі. Як стверджує Девід Норт, досліджуючи сам феномен профспілок, вони складають «не випадкову, непостійну та аморфну групу, а, навпаки, історично розвинений зв'язок між людьми, що організовані в класи та укорінений в певних особливих відносинах виробництва», тобто «певну суспільну форму», що є «активним елементом історичного процесу» [5]. До теорії соціального капіталу це має опосередковане відношення, але за досвідом такого «об'єднання зверху» та усвідомлення сили колективної направленої дії (для початку страйкування, потім боротьба зі злиднями, організація спільного дозвілля тощо) так чи інакше мав прийти поштовх для «об'єднання знизу».

Не дивлячись на панування розповсюдженої думки про те, що походженням поняття соціального капіталу суспільство зобов'язане американським громадським діячам та соціологам, які вперше почали перейматися проблематикою соціального капіталу, в Західній Європі також існували історичні передумови, що дозволили лівим інтелектуалам висувати подібні думки, за допомогою яких в 1916 році вони намагалися привернути увагу до гірняків. Звісно, сам термін сформувався та набув популярності набагато пізніше, але сповнений протиріч зміст, який в нього вкладають різні вчені тепер, безперечно, міг розглядатися. Тут, на нашу думку, буде доцільним провести (хоча й занадто сміливу) аналогію з тим, як вчені йшли до сутності поняття «вартість»: спочатку основу обмінюваності товарів шукали прадавні філософи, звісно, не надаючи конкретного визначення та назви, потім це ж питання цікавило справжні економічні наукові напрями, де і знайшло свою конкретну назву і наповнення. Тобто, повертаючись до питання поняття соціального капіталу, спочатку було лише питання про основу ефективних колективних дій тієї чи іншої спільноти, а потім вже виникли варіанти позначення тієї сукупності факторів, які безпосередньо визначають цю ефективність.

Великий відбиток зростаючого інтересу до дій людини в групі мав місце в соціологічній науці початку ХХ ст. Так, спочатку вчених цікавила «психологія натовпу» (Г. Лебон) (дивись – рух профспілок), потім дослідженню піддається «не тільки аморфний натовп, але й конкретні людські групи, діади, тріади та процеси міжособистісної взаємодії» [2]. Дехто з авторів звертався навіть до основ психології економічної поведінки (Г. де Тард «Економічна психологія», 1902). Та ближче за все до проблематики соціального капіталу, на наш погляд, була інтеракціоністська орієнтація. В центрі її постає процес взаємодії індивідів, кожен за яких є приналежним до певних соціальних груп та виконуючим певні соціальні ролі (серед дослідників, наприклад, Ч. Х. Кулі з його працями «Людська природа та соціальний лад» (1902) та «Соціальна організація» (1909), в яких він виокремлює «первинну групу» – кооперацію та асоціацію індивідів, що безпосередньо взаємодіють між собою, засновану на симпатіях, розумінні (певно, що довірі – авт.), тобто у більшості випадків сім'я, сусіди тощо [5]. До речі, саме такі групи беруть за об'єкт дослідження ідеологи соціального капіталу у подальшому.

Тож, за найбільш розповсюдженою версією, перші зафіксовані згадки та дискусії про соціальний капітал почалися з досліджень соціального середовища у сільських школах, проведених Л.Дж. Ханіфан у 1916-1920рр. Тоді термін був використаний для того, щоб змалювати «ті реальні матерії, що мають найбільше значення в щоденному житті людей» [7]. Дуже розмите визначення, на нашу думку, навіть за подальшого уточнення, які саме «реальні матерії» мав на увазі Л.Дж. Ханіфан, а саме: «доброзичливість, братерство, симпатія та соціальне спілкування між людьми, що складають суспільну одиницю» [7]. У такому вигляді визначення не здобуло широкого розповсюдження та вжитку в науковому лексиконі. Але на цьому закінчився так званий «підготовчий» етап розвитку теорії. Вже наступні спроби зацікавити суспільство новим інструментом вивчення соціально-економічної реальності були більш вдалимими і навіть успішними в багатьох аспектах.

Сталося це в другій половині ХХ ст. (а переважна більшість досліджень відноситься до 80-х років), яка характеризується прискоренням економічного розвитку на основі впровадження результатів науково-технічного прогресу. Вагомим значення набувають проблеми науково-технічного потенціалу, інтенсифікації розвитку та саморозвитку на основі накопиченого промислового та наукового потенціалу. Безперервний та складний процес НТП винайдення і застосування нових знань та досягнень у господарському житті потребує злагодженої роботи трудових колективів по усіх напрямках. Створення наукомісткої продукції, формування ринків збуту, розширення виробництва, що необхідні для успішного існування в сучасній економіці потребували більш тісної взаємодії, збільшували взаємозалежність між усіма учасниками відтворювального процесу: працівника та працедавця, виробника та споживача, інших контрагентів. Більш вагомими стають фактори, що впливають на цю взаємодію та на ефект від неї. Тому, насправді, у своєрідному стрибку зацікавленості основними позиціями теорії соціального капіталу (звісно, одночасно з вдалою популяризацією) не виявляється нічого дивного. Суспільство сприймає теорію того, що насправді вже на практиці застосовується і має певний результат (вже класичним став приклад Силіконової долини з її розумними «технократами», що вміють об'єднуватися заради однієї мети з отриманням від цього певного зиску, або та ж поява та розвиток мережевого бізнесу).

Тому для пояснення зазначених явищ, а також у зв'язку з тим, що, як вважає американський економіст Семюел Боулз, неспроможними виявилися теорія вільного раціонального вибору та політика державного інтервенціоналізму [3], виокремились

декілька напрямів-етапів розвитку теорії соціального капіталу, пов'язаних з конкретними персоналіями вчених:

I. Теорія соціологічних полів та габітуса (тобто «системи міцних надбаних схильностей»), що використовуються індивідами як початкові настанови, які, в свою чергу, породжують конкретні соціальні дії індивідів [6]), що виникла наприкінці 80-х зусиллями П. Бурд'є з його есе «Суспільної думки не існує».

II. Входженням поняття «соціальний капітал» в академічний лексикон Сполучених Штатів суспільство завдячує Дж. Коулману (83-му президенту Американської соціологічної асоціації, що написав важливу для цього статтю «Капітал соціальний та людський», де розглядав зазначені поняття в контексті освіти.

III. Сучасний етап почався завдяки професору з Гарварду Р. Патнему, який написав «Граючи в боулінг наодинці», надійно пов'язавши поняття соціального капіталу з ідеєю громадянського суспільства. Триває сучасний етап досліджень силами безлічі послідовників в різних країнах світу, зусиллями Світового банку (<http://www.worldbank.org>), що впроваджує конкретні проекти прикладного та теоретичного характеру та локальних заходів. Однією з особливостей даного періоду є все більше зростання уваги, та, відповідно, збільшення кількості робіт з проблематики соціального капіталу в країнах, економіка яких трансформується. В цієї тенденції існують як позитивні, так і негативні наслідки.

Серед перших – теорія є спробою віднайти «правильний», ключ до пояснення сучасного багатомірного виробничого та управлінського процесу, враховуючи всі соціальні особливості та практику ринкових реформ в країнах. Економічна практика потребує нових підходів з урахуванням соціальних факторів, що не включалися в аналіз повною мірою при укладанні «вашингтонського консенсусу» та призвели до невдачі реалізації його засад на економічному просторі посткомуністичних країн.

Але недоліком все ще залишається невизначеність предмету, все ще відсутність єдиного універсального визначення. «Гумове» поняття складає ілюзію панацеї в період кризи класичних і кейнсіанських напрямків розвитку економічної науки. Та коли кожен розуміє й досліджує соціальний капітал по-своєму, дуже важко говорити про концепцію соціального капіталу

Висновки. В якості висновку маємо, по-перше, констатувати, що теорія соціального капіталу є відповіддю теоретичної науки на нові явища в соціально-економічній практиці (втім, як і будь-яка концепція). Очевидними також є «соціологічне коріння» теорії, зв'язок з психологією поведінки та значення її для аналізу економічної дійсності. Звідси й особливості методології досліджень, й небезпека захопитися та вийти за межі предмета економічної науки (навіть не дивлячись на те, що він трансформується та розширюється).

Сприйняття суспільством та дослідниками інституційного середовища як важливої складової економічної дійсності надає даній теорії можливість оформитися в більш системне знання, ніж на даному етапі. Беззаперечною в цьому випадку є необхідність систематизації знань та результатів емпіричних досліджень в межах даної теорії, чим, власне і переймаються іноземні та вітчизняні дослідники, тому завданнями наступних робіт автора є саме систематизація та за можливості інтеграція наявних масивів знань з теорії соціального капіталу. До того ж, оскільки рух від часткового до загального, від практики до теорії супроводжується зворотними процесами (від теорії до практики), то дуже важливим є доскональне розуміння досліджуваного феномену задля ефективного використання його на усіх рівнях економічної діяльності.

Література

1. Гриценко А. Економічна теорія в сучасному світі// Економіка України. – 2008. –№10. – с.40-54.
2. История социологии в Западной Европе и США. Учебник для вузов. Ответственный редактор – академик РАН Г.В. Осипов. – М.: Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА–ИНФРА-М), 2001. – 576 с.
3. Маклаков А. Корни и ветви социального капитала// <http://dialogs.org.ua>.
4. Мясникова Л. Деловые сети социального капитала// Мировая экономика и международные отношения. – 2007. –№7. – с.49-55.
5. Норт Д. Марксизм и профсоюзы/ <http://www.wsws.org/ru/1999/jul1999/tu-j08.shtml>.
6. Социологическое пространство Пьера Бурдьё// <http://bourdieu.name/content/obshhestvennoe-mnenie-ne-sushhestvuet>
7. Social capital: civic community, organization and education//http://www.infed.org/biblio/social_capital.htm

Summary. The origin and background of the social capital concept are considered in the article. The main historical and economic preconditions of the theory genesis in the XX century are described and analyzed.

Keywords: social capital, collective action, trust, social networks, efficiency.

Стаття надійшла до редакції 09.09.2010